

14. Усольцева С. Л. Актуализация доминирующих физических качеств как средство повышения уровня двигательной подготовленности студентов: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / С. Л. Усольцева. – Екатеринбург, 2006. – 22 с.
15. Фабричников Д. А. Решение воспитательных задач в процессе тренировочной работы с юными спортсменами в детских спортивных школах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Д. А. Фабричников. – Тюмень, 2005. – 26 с.
16. Ягоднікова В. В. Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / В. В. Ягоднікова. – Луганськ, 2006. – 21 с.
17. Яковлев А. Н. Дифференцированная методика воспитания физических качеств у девушек 15–17 лет на уроках физической культуры в профессионально-техническом лицее: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / А. Н. Яковлев. – Смоленск, 2003. – 127 с.

УДК 378.22.091.59:316.46-057.875

Ю. П. КРАЩЕНКО

ПРОФЕСІЙНО-ДІЯЛЬНІСНИЙ КРИТЕРІЙ ВИХОВАНOSTІ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У СИСТЕМІ СТУДЕНТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Охарактеризовано професійно-діяльнісний критерій вихованості лідерських якостей майбутніх учителів у системі студентського самоврядування. Проаналізовано відповідні показники критерію: лідерські, комунікативні та організаторські вміння. Визначено, що функціонування системи студентського самоврядування є фактором цілеспрямованого виховання, формування та розвитку сукупності професійних умінь і здібностей учителя-вихователя.

Ключові слова: лідерські якості, система студентського самоврядування, комунікативні та організаторські вміння.

Ю. П. КРАЩЕНКО

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНЫЙ КРИТЕРИЙ ВОСПИТАННОСТИ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В СИСТЕМЕ СТУДЕНЧЕСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

Охарактеризованы профессионально-деятельностный критерий воспитанности лидерских качеств будущих учителей в системе студенческого самоуправления. Проанализированы соответствующие показатели критерия: лидерские, коммуникативные и организаторские умения. Определено, что функционирование системы студенческого самоуправления является фактором целенаправленного воспитания, формирования и развития совокупности профессиональных умений и навыков учителя-воспитателя.

Ключевые слова: лидерские качества, система студенческого самоуправления, коммуникативные и организаторские умения.

Y. P. KRASHCHENKO

PROFESSIONAL-ACTIVITY CRITERION OF LEADERSHIP SKILLS UPBRINGING OF THE FUTURE TEACHERS IN THE SYSTEM OF STUDENT SELF-GOVERNMENT

The professional-activity criterion of leadership skills upbringing of the future teachers in the system of student self-government has been characterized. The relevant criteria indicators, such as leadership, communication, and organizing skills have been analyzed. It has determined that the functioning of the system of student self-government was an issue of purposeful upbringing, forming and development of the complex of professional skills and abilities of a teacher-educator.

Keywords: leadership skills, the system of student self-government, communication and organizing skills.

Уміння взяти на себе відповідальність за досягнення групових цілей, мети колективу є домінантами лідерства, які кристалізуються в громадській діяльності та функціонуванні системи студентського самоврядування (студентських рад, парламентів, деканатів, старостатів, наукових товариств, профспілкових організацій тощо). Практика доводить, що розвиток системи студентського самоврядування педагогічних ВНЗ полягає в соціальній співтворчості педагогів і студентів, спрямованій на підготовку нового покоління майбутніх учителів.

Проблему лідерства, розвитку лідерських якостей особистості висвітлено в дослідженнях вітчизняних (М. Гаврилюк, О. Євтихов, Н. Жеребова, Р. Кричевський, А. Лутошкін, Б. Паригін, А. Петровський, Л. Уманський, О. Уманський, О. Чернишов та ін.) й зарубіжних (Е. Богардус, К. Берд, К. Бланшар, М. Вебер, Р. Стогдилл, П. Херсі, Ф. Фідлер та ін.) науковців. У працях Л. Конишевої, А. Макаренка, О. Маковського, І. Морозова, О. Нестулі, М. Рожкова, С. Русової, В. Сухомлинського, С. Шацького, Л. Шигапової, зокрема, розкрито проблеми виховання лідера в колективі.

У педагогічному дискурсі окремі аспекти зазначеної проблеми були предметом ряду дисертацій. Так, Н. Мараховська розглядала формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання гуманітарних дисциплін, Н. Семченко досліджувала розвиток лідерських якостей майбутніх учителів в позааудиторній діяльності, А. Лутошкін, М. Лукашевич, О. Снісаренко, Л. Сніцар, О. Чернишов – у громадській діяльності, О. Хмизова та В. Ягоднікова вивчали формування лідерських якостей школярів, Р. Сопівник обґрунтував формування лідерських якостей фахівців агропромислової галузі.

Лідерство набуває певних ознак відповідно до середовища розгортання. Лідерство серед студентів обумовлюється такими якостями молодшої людини: ініціативністю, товариськістю, контактністю, комунікабельністю, чуйністю, доброзичливістю, широким соціально-інтелектуальним кругозором та ерудицією, готовністю прийти на допомогу товаришеві. Провідні місця також посідають зовнішня привабливість, фізична сила і спритність.

Лідерські якості як сукупність характеристик особистості, що допомагають їй займати позицію лідера в групі, виявляються в організаторських здібностях, умінні здійснювати значний вплив на поведінку і настрої людей, бути прикладом для наслідування [4, с. 6]. Оскільки професія вчителя є однією із найбільш складних і відповідальних, то вимагає від особистості високого рівня вихованості лідерських якостей.

Виховання лідерських якостей майбутніх учителів інтерпретуємо як організований і цілеспрямований розвиток особистісних характеристик (активності, ініціативності, рішучості, самостійності, комунікативних, організаторських, рефлексивних умінь), необхідних для успішної педагогічної діяльності [4, с. 6].

На основі аналізу концептуальних положень про самоврядування як джерело виховання самостійності та громадянського становлення особистості (Є. Белозерцев, П. Каптерев, В. Коротов, А. Макаренко, С. Шацький) актуалізуємо ідею, що виховання лідерських якостей та діяльність студентського самоврядування тісно взаємопов'язані. Студентське самоврядування у педагогічних ВНЗ неможливе без прояву лідерських якостей його учасників.

Систему студентського самоврядування визначено як цілісний структурний механізм, який дозволяє студентам шляхом самоорганізованої діяльності брати участь у керівництві справами свого колективу у взаємодії зі всіма органами управління ВНЗ, захищати власні права та інтереси, сприяє гармонійному розвитку особистості майбутнього фахівця, виховуючи лідерські якості, соціальну активність [4, с. 7].

Мета статті: на підставі теоретичного та емпіричного аналізу діяльності учасників студентського самоврядування необхідно розробити характеристики професійно-діяльнісного критерію, відповідні показники та рівні вихованості лідерських якостей майбутніх учителів у системі студентського самоврядування.

Проведене нами опитування серед студентів II–III курсів Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, Луганського національного університету ім. Т. Шевченка, Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка засвідчило, що 56,8 % задоволені рівнем діяльності студентського самоврядування, 15,1 % вважають, що робота цього самоврядування не відповідає вимогам сучасного розвитку вищої педагогічної школи, 18,5 % майбутніх учителів переконані, що громадська діяльність,

організована самоврядуванням, не завжди враховує їх інтереси. На жаль, частина студентів педагогічних ВНЗ (близько 10 %) не бачить значущості та цінності в запропонованих формах громадської діяльності, не може зрозуміти, у чому полягає її кінцевий результат, та пов'язати виконувани ними доручення з підсумками роботи всього колективу.

Сутнісною рисою студентського самоврядування педагогічного ВНЗ є відповідність його роботи цілям, змісту та структурі самої педагогічної діяльності. Відомо, що сформованість педагогічних умінь відображає рівень оволодіння професійно значущими якостями. Це також визначає розвиток педагогічної майстерності майбутніх учителів. Отже, діяльність системи студентського самоврядування стає фактором цілеспрямованого виховання, формування та розвитку всієї сукупності професійних умінь і здібностей учителя-вихователя.

Уміння – це базовий складник професійно-діяльнісного критерію вихованості лідерських якостей майбутніх учителів у системі студентського самоврядування. Так, В. Галузяк, М. Сметанський та В. Шахов визначають уміння як готовність свідомо і самостійно виконувати практичні і теоретичні дії на основі засвоєних знань, життєвого досвіду і набутих навичок [2, с. 62]. На думку В. Сластьоніна, особистість важливіше озброїти не навичками і технікою, а методикою виконання дій – уміннями [9, с. 22].

Порівнюючи лідерську і педагогічну діяльність, О. Улупова визначила лідерство як вид педагогічної діяльності, тому виховання лідерських якостей повинно бути невід'ємною складовою професійної підготовки майбутнього вчителя [11, с. 84]. Лідерська та педагогічна діяльності дуже схожі, проте розбіжність впливає із функцій: для педагогічної діяльності провідними є навчальна, виховна та розвивальна функції, а для лідерської вони додаткові, провідними ж є ті, що забезпечують ефективність групової діяльності.

Автори підручника «Педагогічна майстерність», спираючись на дослідження Н. Кузьміної, виокремлюють шість провідних здібностей до педагогічної діяльності [7, с. 28]:

1) комунікативність – професійна здатність педагога, що характеризується потребою у спілкуванні, готовністю легко вступати в контакт, викликати позитивні емоції у співрозмовника й мати задоволення від спілкування;

2) перцептивні здібності – професійна проникливість, пильність, педагогічна інтуїція, здатність сприймати й розуміти іншу людину;

3) динамізм особистості – здатність активно впливати на іншу особистість;

4) емоційна стабільність – здатність володіти собою, зберігати самоконтроль, здійснювати саморегуляцію за будь-якої ситуації, незалежно від сили зовнішніх чинників, що провокують емоційний зрив;

5) оптимістичне прогнозування – передбачення розвитку особистості з орієнтацією на позитивне в ній і перетворення всієї структури особистості через вплив на позитивні якості;

6) креативність – здатність до творчості, спроможності генерувати незвичні ідеї, відходити від традиційних схем, швидко вирішувати проблемні ситуації.

До структури професійно-діяльнісного критерію вихованості лідерських якостей майбутніх учителів відносимо якості, що визначили як необхідні для організатора Л. Уманський та А. Лутошкін: практичність та глибина розуму, комунікабельність, активність, ініціативність, наполегливість, працездатність, спостережливість, організованість, самостійність [12, с. 38]. Лідер-організатор, на думку цих науковців, повинен володіти специфічними якостями: «організаційним чуттям» (психологічна вибірковість, практично-психологічний розум, психологічний такт), емоційно-вольовою дієвістю (громадська енергійність, вимогливість, висока вимогливість до самого себе, критичність, самокритичність), схильністю до організаторської діяльності.

Порівнюючи лідера-організатора і педагога, А. Лутошкін знаходить між ними значну подібність: «Хороший педагог повинен бути організатором. Здібний організатор не може не бути педагогом. Йому доводиться виховувати інших, передавати їм знання організаторської, громадської роботи, самому бути прикладом організованості, підготовленості, дисциплінованості» [5, с. 15]. На думку вченого, організаторські вміння – це здатність людини швидко й ефективно застосовувати на практиці організаторські знання, діяти з урахуванням накопиченого досвіду й певної ситуації, що склалася [5, с. 16].

До структури професійно-діяльнісного критерію вихованості лідерських якостей майбутніх учителів належить сила впливу лідера на послідовників (учасників студентського самоврядування, учнів, колег). Емоційно-вольова складова цього критерію включає: уміння вирішення конфліктних ситуацій в студентському самоврядуванні, уміння активно реалізувати прийняте рішення, впевненість у собі, уміння знайти оптимальну форму комунікації та взаємодії з студентами, регулювання відносин в групі, уміння створювати позитивний мікроклімат, уміння конструювати взаємозв'язки та взаємовідносини в студентському самоврядуванні.

Отже, професійно-діяльнісний критерій вихованості лідерських якостей – це інтегрований показник уміння здійснювати лідерську та організаційну діяльність в системі студентського самоврядування.

У цьому контексті слушною є думка В. Татенко: «Якщо претендент на лідерство боротиметься саме за лідерство, а не за ідею чи справу, важливу для всіх, він напевне програє і не стане лідером у справжньому розумінні цього слова» [10, с. 32]. Оскільки здобуття професії для майбутніх учителів є основним видом їх діяльності протягом навчання, то саме активна участь у студентському самоврядуванні моделює педагогічну діяльність, створює природні невимушені умови для лідерства на професійній основі.

Діагностику професійно-діяльнісного критерію вихованості лідерських якостей майбутніх учителів проводили за допомогою двох методик.

1. Методика визначення «Комунікативних та організаторських схильностей» (КОС-2) [1, с. 42–49]. Вона застосовується для визначення комунікативних та організаторських якостей особистості (вміння чітко та швидко встановлювати ділові та товариські контакти з людьми, прагнення розширювати контакти, участь у групових заходах, вміння впливати на людей, бажання виявляти ініціативу тощо). Методика містить 40 запитань, на кожне з яких треба відповісти «Так» чи «Ні». Час виконання 10–15 хвилин. Нами окремо визначено рівень комунікативних та організаторських схильностей. Низький рівень прояву комунікативних схильностей діагностується у 15 % студентів, нижче середнього – 17 %, середній – 39 %, високий – 20 %, вищий – 9 %. Низький рівень прояву організаторських схильностей спостерігається у 16 % майбутніх учителів, низький – 28 %, середній – 32 %, високий – 17%, вищий – 7 %. Результати свідчать, що рівень розвитку комунікативних схильностей майбутніх учителів перевищує організаторські. Очевидно, це зумовлено тим, що в системі студентського самоврядування розширюється поле спілкування і комунікації зі студентами-однолітками, викладачами, представниками адміністрацій факультету та ВНЗ. Разом з тим потребує удосконалення організаційна складова діяльності органів студентського самоврядування.

На думку Л. Орблан-Лембрик, комунікативні якості та здібності – передумова формування соціально-психологічної індивідуальності особистості. Розвиненість тієї чи іншої комунікативної характеристики, своєрідність її прояву й обумовлює соціально-психологічну різницю між особистостями, особливість спілкування та взаємодії в соціумі [6, с. 43]. Саме тому розвиток комунікативних та організаторських умінь є ключовим у професійно-діяльнісному критерії вихованості лідерських якостей майбутніх учителів.

2. Методика оцінки організаторських здібностей особистості в рамках організованої групи (Л. Уманський, А. Лутошкін, О. Чернишов, Н. Фетискін) [8, с. 244–255; 1313, с. 323–326]. Якості оцінюються за п'ятибальною шкалою: 5 – якість проявляється постійно, яскраво виражена в особистості, типова для неї; 4 – частіше проявляється, ніж не проявляється; 3 – епізодично виражена якість, іноді в помітній чи слабкій формі; 2 – якість проявляється дуже рідко і малопомітно; 1 – якість повністю відсутня. Окрім того, майбутні вчителі відзначали тенденції розвитку якості за останній час (б) та можливі зміни оцінюваних якостей в найближчий період (в).

Отримані результати відображено в таблиці 1.

Дані таблиці 1.1 свідчать, що в майбутніх учителів найменш розвинені індивідуальні особливості в організаторських здібностях. Це свідчить про недостатній практичний досвід організаторської діяльності респондентів. Оскільки це дослідження проводилося зі студентами II–III курсів, залучених до системи студентського самоврядування педагогічних ВНЗ, то природно, що вони ще не виробили власний індивідуальний стиль організаторської діяльності.

МЕТОДИКА ВИХОВАННЯ

Більшість майбутніх учителів вказали на відсутність тенденцій розвитку індивідуальних організаторських здібностей в себе як зараз, так і в найближчий період.

Результати аналізу вказаної методики засвідчують, що в студентів найбільше розвинена вимогливість до інших людей. Це пояснюється психологічними особливостями юнацького віку, максималістськими устремліннями багатьох майбутніх учителів. Студенти відзначають тенденцію до розвитку цієї якості в найближчий період.

На основі методики психологічної оцінки організаторських здібностей особистості в рамках організованої групи (Л. Уманський, А. Лутошкін, О. Чернишов, М. Фетискін) робимо висновок, що 15 % студентів не здатні до самостійної організаторської діяльності, 58 % майбутніх учителів проявляють слабкі та середні організаторські здібності, 21 % – мають хороші здібності і лише 6 % – дуже здібні організатори.

Таблиця 1

Результати оцінки організаторських здібностей особистості майбутніх учителів

Якість	Опис якості	Середній бал	Тенденції розвитку	
			б	в
Психологічна вибірковість	Здатність найбільш повно і глибоко відображати психологію інших людей, розуміти колектив у ході вирішення групового завдання.	3,2	–	+
Практично-психологічна спрямованість розуму	Оволодіння знаннями і уміннями у сфері практичної психології, готовність застосувати їх на практиці, вирішення організаторських завдань.	2,9	–	+
Психологічний такт	Здатність знаходити міру підходу до людей при встановленні з ними взаємовідносин і взаємодій.	3,4	+	+
Суспільна енергійність	Здатність «заражати» та «заряджати» енергією інших осіб, здатність впливати на них.	3,1	–	+
Вимогливість до інших людей	Здатність пред'являти адекватні вимоги залежно від особливостей ситуації. Вимогливість до інших не завжди поєднується з вимогливістю до себе.	3,5	–	+
Критичність	Здатність аналізувати відхилення від прийнятих організатором норм у діяльності та поведінці інших людей. Ця якість не завжди поєднується із самокритичністю.	3,0	+	+
Схильність до організаторської діяльності	Потреба в даній діяльності та позитивні відчуття при її виконанні. Це не намагання командувати, стати над іншими, головувати.	3,3	+	+
Індивідуальні особливості в організаторських здібностях особистості	Прояв організаторських здібностей в різних видах діяльності, здатність гарно організувати й ровесників, і молодших. Уміння гарно керувати як організаторами, так і безпосередніми виконавцями.	2,8	–	–

Провести додаткову діагностику професійно-діяльнісного критерію вихованості лідерських якостей майбутніх учителів допоміг аналіз відповідей на запитання анкети.

Наведемо найбільш типові відповіді на запитання «Чи потрібно виховувати лідерські якості у майбутніх учителів? Чому?»: «Так, потрібно, бо вчитель це лідер, і його мають наслідувати учні (діти)» (Наталія К.), «Безумовно так, адже за вчителем буде стояти колектив, який треба вести, розвивати» (Мар'яна С.), «Звичайно, оскільки вчитель для дитини є також духовним наставником, тому має бути гарним прикладом вольової людини» (Тетяна М.). Бачимо, що студенти пов'язують лідерство в студентському самоврядуванні з майбутньою професійною діяльністю.

Аналіз наукової літератури та опитування дають можливість виокремити такі показники професійно-діяльнісного критерію вихованості лідерських якостей: *лідерські вміння* (уміння впливати на оточуючих, їхню поведінку), *комунікативні вміння* (уміння продуктивно спілкуватися з іншими студентами, готовність легко вступати в контакт і вести продуктивний діалог), *організаторські вміння* (здатність майбутнього вчителя швидко й ефективно застосовувати на практиці організаторські знання, діяти з урахуванням певної ситуації, що склалася, і набутого в студентському самоврядуванні досвіду) та *вміння впливати на послідовників* (уміння вирішувати конфліктні ситуації в студентському самоврядуванні, регулювати відносини, створювати позитивний мікроклімат, конструювати взаємозв'язки та взаємовідносини в студентському середовищі).

Аналіз теоретичних напрацювань та емпіричних досліджень дає підстави для характеристики рівнів вихованості лідерських якостей майбутніх учителів за професійно-діяльнісним критерієм – високого, середнього та низького.

Високий рівень вихованості лідерських якостей за професійно-діяльнісним критерієм характеризується: здатністю впливати на інших студентів, їх поведінку непомітно для них самих, мати яскраво виражену потребу в спілкуванні зі студентами, проявляти готовність легко вступати в комунікативний контакт, отримувати задоволення від діяльності в студентському самоврядуванні, здатністю швидко застосовувати організаторські знання й уміння в самоуправлінні, моделюючи таким чином майбутню професійну педагогічну діяльність; відповідально виконувати колективні доручення.

Середній рівень вихованості лідерських якостей за професійно-діяльнісним критерієм проявляється так: у спільній діяльності зі своїми товаришами-студентами грає виконавську роль, відчуває труднощі при виборі доцільних способів та прийомів в організаторській діяльності, колективне доручення може виконувати з використанням порад, допомоги; сприяє встановленню позитивного мікроклімату в середовищі студентського самоврядування.

Низький рівень вихованості лідерських якостей за професійно-діяльнісним критерієм має наступні показники: у спільній діяльності зі своїми товаришами-студентами проявляється стримано, рідко ділиться своїми ідеями, думками, не виявляє активності. Організаторські уміння недостатньо сформовані. Колективне доручення може виконати лише під безпосереднім контролем.

З метою цілісного виховання лідерських якостей майбутніх учителів у системі студентського самоврядування розроблена відповідна методика та молодіжний проект «Школа місцевого і студентського самоврядування «Лідер майбутнього»».

ЛІТЕРАТУРА

1. Батаршев А. В. Психодиагностика способности к общению, или как определить организаторские и коммуникативные качества личности / А. В. Батаршев. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 176 с.
2. Галузяк В. М. Педагогіка: навч. посібник / В. М. Галузяк, М. І. Сметанський, В. І. Шахов. – 4-е вид., випр. і доп. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2007. – 400 с.
3. Кращенко Ю. П. Виховання лідерських якостей майбутніх учителів у Полтавському молодіжному проекті «Школа місцевого і студентського самоврядування «Лідер майбутнього» / Ю. П. Кращенко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – 2011. – № 3. – С. 398–404.
4. Кращенко Ю. П. Виховання лідерських якостей майбутніх учителів у системі студентського самоврядування: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Ю. П. Кращенко. – К., 2012. – 20 с.
5. Лутошкин А. Н. Как вести за собой: старшкласникам об основах организаторской работы / А. Н. Лутошкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1986. – 208 с.

6. Орблан-Лембрик Л. Е. Особистість у контексті соціально-психологічної парадигми / Л. Е. Орблан-Лембрик // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні; за ред. С. Д. Максименка, Ю. Ж. Шайгородського та ін. – К., 2003. – С. 378–391.
7. Педагогічна майстерність підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос, О. Г. Мирошник, В. А. Семиченко, Н. М. Тарасевич; за ред. І. А. Зязюна. – 3-є вид., доп. і перероб. – К. : СПД Богданова А. М., 2008. – 376 с.
8. Психологическая школа молодежных лидеров / А. С. Чернышев, Ю. А. Лунев, Ю. Л. Лобков, С. В. Сарычев. – М., 2005. – 275 с.
9. Слостенин В. А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки / В. А. Слостенин. – М.: Просвещение, 1976. – 160 с.
10. Татенко В. Про парадокси лідерства / В. Татенко // Психолог. – 2006. – № 5. – С. 31–32.
11. Улупова О. Порівняльний аналіз особливостей педагогічної та лідерської діяльностей з метою підвищення якості професійної підготовки майбутніх вчителів / О. Улупова // Гуманізація навчально-виховного процесу: зб. наук. праць. – Слов'янськ, 2009. – Вип. XLVIII. – С. 89–84.
12. Уманский Л. И. Психология и педагогика работы комсорга / Л. И. Уманский, А. Н. Лутошкин. – 3-е изд. – М.: Молодая гвардия, 1984. – 206 с.
13. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2002. – 490 с.